

Birey ve “demos”¹

Özge Soysal

Öznellik ve toplumsal bağ arasındaki ilişki uzun zamandır üzerine çalıştığım bir soru. Bununla ilgili yaptığım çalışmalara yeniden dönüp baktığımda ise genelde öne çıkan temel sorunsalın hem günümüz söyleminde bu ilişkinin kurulmasını zora sokan koşullar, hem de öznenin büründüğü yeni ifade biçimleri olduğunu söyleyebilirim. Toplumsal yaşamımızın hızla olan dirsek temasından dolayı da hep güncel kalan bir konu. Mesela, yirmi yıl önce bu soruyu “bireylerin birbirlerinden yalıtılmadığı ama birbirlerinin içinde de erimediği toplumsal bir bağ nasıl mümkün”, diye sorarken ya da yine on yıl önce “sadece yerelliklerden ve tekilliklerden yola çıkarak insanileşmeyi sağlayan toplumsal bir bağ oluşturulabilir mi”, diye adımlarken², yapay zekâ henüz bir inovasyon olarak duyuruluyordu, dolayısıyla da gündelik yaşamımızın bir parçası haline geldiği bir sıradanlığa erişmemiştir. İçinde bulunduğumuz zaman da dijital çağ olarak ilanından önce neo-teknik buluşların olduğu bir inovasyon çağı olarak tanımlanıyordu. Aslında şurası bir gerçek ki artık bir çağdan diğerine geçmek için yüzyıllar boyu beklemek gerekmiyor ki dijital olarak ilan edilen çağın da dijital yolculuk, dijital sanat, dijital karşılaşmalar, dijital göçebelik hatta dijital ölümsüzlük gibi içerdiği birçok alt başlıkla sunduğu imkanlar tam da buna dair: İster mekanla isterse de ilişki kurmakla ilgili olsun, yer değiştirmenin getirdiği bir kayıpla ya da kaygıyla ve sürprizle karşılaşmak ve bu farkı temsil etmek için çaba sarfetmek yerine, aynılığı koruyup değişmemek için akışta sürekli yer değiştirebiliriz.

Bununla birlikte insanoğlunun sahip olduğu ruhsal enerjiyi en az gerilim seviyesinde hep aynı şekilde koruma idealine teknik araçlarla verilen olumlu yanıt; bir nevi insanın huzursuzlukla, kayıpla ve hayal kırıklığıyla karşılaşmamaya dair çok eski bir düşünün teknik buluşlar sayesinde artık bir imkânsız olmaktan çıkıp gerçekleşmesi, sanıldığı üzere dürtülerin alanına dair en az gerilim seviyesini değil, tam tersine uyarılma fazlasının süregelen olarak pompalanışını yarattı. Bunun da elbette sözcüklerle olan ilişkimizde geri döndürülemez etkileri oldu, zira gerçeğin hesaptan düşüldüğü bir söylemde sözcükler de nesneye eşdeğer birer koda, etikete ve de hakikat değeri barındırmayan sözcükler yığınına dönüştüler. Özneleri çoğu kez

¹ Bu metin 25 Ekim 2025'te FKSD& Muğla Felsefe ve Yaşam Akademisi& Muğla Belediyesi iş birliğiyle düzenlenen “Demokrasinin Demos'u” konulu sempozyumda sunulmak üzere hazırlanmıştır.

² 2010 yılında sunduğum “Kadının oluşumunda bir koşul: Toplumsal söylem tarafından annenin melankolik nostaljisinin ele alınışı” konulu doktora tez çalışmam ve 2014 yılında İKÜ&ALİ&İFEA iş birliğiyle düzenlediğimiz “Postmodernite ve Öznellik” sempozyumunda sunduğum “Türkiye'deki simgesel sorunsal ve öznellik üzerindeki etkileri” bu çalışmalar arasında.

atalet, umutsuzluk ve yılgınlık içinde bırakan, tek tipleştiren, dahası gelecek ufkunu barındırmayan cansız harflere³... Lacan'ın radikal başkalık olarak gerçeğin elenmesinin ya da türlü şekillerde, özellikle de ahlaki ideal bir nitelikle kestirmeden alınmasının etkilerini çalıştığı *Psikanalizin Etiği* semineri ve hemen sonrasındaki *Kant ve Sade* metni, içinde nefes almaya çalıştığımız şiddet ortamını da hatırlarsak, zevk ve tatminle olan ilişkisinde korkunç olanı yeni norm olarak açığa çıkarır⁴.

Bu değişim dalgalarına tanıklık etmenin yanı sıra bu soruları düşünürken en temelde referans aldığım iki hat değişmedi: öncelikle her gün içinde bulunduğum klinik pratiğimde karşılaştığım fenomenler ve bu fenomenleri kavramsal bir mantık içinde düşünebilmemi sağlayan psikanalitik kurama özgü kavramsal araçlar. Aslında şimdiden konuşmamın güzergahına bir çerçeve sunduğumu sanıyorum. Bu konuyu bir siyasetçi, filozof, antropolog ya da sosyolog gözüyle değil, S. Freud'un ve J. Lacan'ın kuramlarından itibaren psikanalize özgü araçlarla ele alacağım ve bunların başında bilinçdışı öznesi, Bir, a nesnesi, gösteren ve söylem türleri geliyor.

O halde bu genel çerçeveden itibaren, birey ve “demos” bağlamında ilerlemek için hemen şu öncülümüzü hatırlayalım: bireyin kendisi ve çevresiyle kurduğu ilişki temsilden dayanak alır. Bu öznenin kendisini toplumsal bir bağda ifade edebilmesinin yegâne koşuludur. Aslında kişisel hazların hak söyleminin ve bunu olumlamanın öne çıktığı popülist ya da güncel liberal kullanımlarından farklı olarak demokrasinin klasik tanımını düşündüğümüzde, temsiliyet ve kolektif yaşamın sınırları, bireysel özgürlüklerin kazanımında iki önemli taşıyıcı kolondur. Freud, bunun ayrıntılı bir tartışmasını *Uygarlıktaki huzursuzluk*⁵ metninde yapar. Birey, en bencil amaçlarından biri olan tatmin yaşantısının yanı sıra mutluluk, başarı ve güzellik idealine ancak benzerinin dolayımını tanıyarak yani dürtülerin amacını doğrudan gerçekleştirmekten vazgeçerek ulaşabilir. Kaynak, nesne ve tazyikten farklı olarak dürtülerin amacı herhangi bir engelle karşılaşmadan *hemen, şimdi, burada* tatmin bulmak olsa da öznenin bu parkurda -eğer şanslıysa- kaçınılmaz olarak karşılaşacağı şey, Ötekinin konuşan varlık olarak yapılanışındaki eksiklik olacaktır.

³ Klinik bir çalışma tam da bu sebeple artık analistten alışıldık olan psikanalitik bir çerçeveden daha fazla inisiyatif gerektiren bir çaba bekliyor: Çünkü masif bir kütle gibi ya da bir zevk deposu olarak atıl kalmış harflere yeniden özel bir atılım kazandırmak, analistin de konuşan varlık olarak dilsel yapılanışını düzenleyen sembolik niteliği sözcüklerinin, ürettiği hipotezlerin, işaret ettiği bağlantıların, farklılıkların ve sessizliklerin içinden kararlılıkla duyurması anlamına geliyor.

⁴ J. Lacan (1959-1960), “*L'éthique de la psychanalyse. Livre VII*”, Paris, Le Seuil, 1986 ve J. Lacan, *Kant avec Sade* (1963), *Écrits II*, Paris, Le Seuil, 1999.

⁵ S. Freud, *Le malaise dans la culture*” (1929) Paris, PUF, 1995.

Lacan'ın bilinçdışı öznesini ve arzu kuramını kurduğu hat da Freud'un ortaya koyduğu bu sembolik eksiklik yasası doğrultusundadır. Bireyin tamamlanma kurgusu ve bunu gerçekleştirme yolu her ne olursa olsun, sözün varlığı olarak dilin yapısal dolayımında yoluna çıkan huzursuzluk, onarılamaz yapısal bir kayıptır ve bu da uygarlığın temelindeki yapısal huzursuzlukla bağlantılıdır. Bu tam olarak Freud'un yine aynı eserinde toplumun içinde bulunduğu kültürel bir zamanın üstbenliği ve bireyin üstbenliği arasında benzerlik bulunduğunu söylemesine denk gelir⁶.

Bu öncüller ışığında şu soruyu sormamız da meşruiyet kazanır: dijital çağ olarak tanımladığımız güncel toplumsal yaşantımızda birey, temsil yasasından dayanak alan bir demokratikleşmeyi kendi öznelliğinde nasıl oluşturabilir? Aslında meselenin çetrefilleştiği yer tam da burasıdır, zira bireyin kendisine öncel ve dışsal olan sembolik temsil yasasına öznel bir yerden kaydolabilmesi ne kendiliğinden ne de doğaldır; dahası bireyin toplumsal olanla ilişkisinde Ötekinin yasası indirgenemez bir ilke olmaktan çıkmışken bu kazanım giderek daha da zora girmektedir. Zira konuyu ister Freud'un birden fazla bastırmayı ilgilendiren bastırma kuramından, istersek de Lacan'ın yabancılaşma-ayırılma terimlerinden itibaren ele alalım, konuşan varlığın sözün işlevine yerleşmesi bu işlevi mümkün kılan koşulların aktarılmasına bağlıdır.

Bireyin içine kaydolduğu soy kütüğündeki kuşaklararası aktarım, öznenin içine doğduğu ve yeşerdiği ilk çevreyle birlikte oluşan kendi bireysel hikayesinin ya da mitinin kolektif mitle yani toplumsal söylemin düzenlenişiyile bağlantılanmasında gerçekleşebilir. Yine de bu eklemleniş yeterli değildir, zira bu düzenlenişin kapitalist söylemden farklı olarak, dilsel yapılanışın kayıp yasasını tanıdığı bir yerden olması gerekir. Bu bağlantı olmadığında ya sıklıkla rastladığımız üzere kendisini toplumdaki türlü sebeplerle ve araçlarla yalıtılan bireylerle ya da aynılaştırmanın olduğu kapalı gruplarla ve cemaatleşmelerle karşılaşma olasılığımız yüksektir. Üstelik bu sadece klasik olarak alışık olduğumuz üzere sadece entelektüelin yalnızlığı ve popülist olana aldığı mesafe değildir; artık gençler dediğimiz bir kuşağa mensup olan bireyler de bir ideal olarak toplumsal yaşantıdan uzaklaşmayı arzulayabilmekte. Bu arzuyu, kendi bireysel mitimi oluşturan unsurların metaforlarını, en nihayetinde nesnenin yasını tutmak zorunda olduğum toplumsal bir bağda nasıl bulabilirim sorusunu sormanın girdiği zorluğun bir işareti olarak düşünebilir miyiz?

⁶ *Ibidem*, s. 85.

Aslında yakın zamanda televizyonda çıkan bir reklam bunun nedenlerine dair bir fikir verebilir. Umutsuzluğa kapılan küçük bir çocuk, gelecekte dünyamızı nelerin beklediğini yapay zekaya soruyor ve yapay zekanın çocuklara duyarsız kalmadığını gösteren bir ses tonuyla da açıklamalı bir cevap alıyor. Bir çocuğun asli muhataplarının ebeveynleri olduğunu düşünürsek, dijital çağımızda bunun yerini çoktan anonim bir Öteki olarak, teknik bir bilen almış durumda. Bu reklamın bir tarafında bir çocuğun gelecek ufkunun oluşmasındaki sorumluluğundan muaf tutulan ve sadece ideal yaşam araçlarını sunmaya indirgenen ebeveynler; diğer yanında da öznel bir anlatısı olan yaşayan bir muhabata yönelmektense, geleceğin artık bir bilinmez olarak kalmadığı türden bir cevap ve tamamlanma isteyen çocuk bulunmakta. Bu durumda özne ve Öteki arasındaki bağın düzenlenişinin sembolik bir eksiklikten dayanak aldığını söyleyebilir miyiz? Daha ziyade artık yapay zekâ sayesinde benzerlerimizle olan ilişkimizi sembolik bir eksikliğin kılavuzluğunda oluşturmaktan özgürleşebileceğimizi müjdeleyen bir senaryoyu izlemiyor muyuz? Öznenin gerek kendi yeriyle ilgili sorularla gerekse de her şeyi söyleyebilmenin mümkün olmadığı bir yapılanışın eksikliğiyle karşılaşmasında deneyimlediği hayal kırıklıklarına dijital çağın cevabı belli gibidir: insansı bir anlatımı taklit edebilen mekanik yani pür sembolik bir Öteki. Sembolik yasayı kendi söyleminde öznelletiren ve canlandıran bir insandan tamamen farklı olarak, düzeneğin tam tersine işlediğini görebiliriz: Öznelliğin elendiği teknik-yapay bir akıl⁷.

İnsan varlığı olarak bir çocuğun gerçeklikle ilişkisini düzenleyen şey hayal kırıklığı olmaktan çıktığında, kayıpla olan ilişkisinde öznel bir konumlanış almasını gerektiren insani sorumluluk da geçersizleşmiş olur. Bunun bir diğer etkisi de sembolik sınırların getirdiği bir eksikliği biçimlendirme uğraşı olarak tanımlayabileceğimiz imgesel boyutun öznellikteki işleyişinin salt imaja indirgeniyor olmasıdır. İmgeseli, öznellikteki diğer boyutlarla olan etkileşiminde belirli bir esneklik kapasitesine sahip olan ve öznenin kendine ait taslaklarını oluşturabileceği bir alan olan tanımlayabiliriz. Bunun yerini imajın sabit ya da donuk kalıpları aldığı -ki bu da düzenekteki bir diğer tersine çevriliştir -öznenin diğerleriyle olan ilişkisi de aynadaki ideal bir imajın görüntüsüne indirgenir. Oysaki bu ancak henüz tamamlanmamış bir öznellikteki bir ön-aşama olabilir. Zira insan yavrusu Lacan'ın ayna evresi kuramında aşamalandırdığı üzere, türündeki diğer memelilerde olduğu gibi sadece aynadaki ikiziyle yetinebilen bir varlık değildir⁸. Konuşan varlık olarak bir diğer aşama olan sembolik adlandırmalar düzeyine geçiş, insan yaşamında bir diğerinin de benzer öteki olarak

⁷ Tam bir Ötekinin bu şekilde cismaniyet kazanmasının totaliter rejimlerle ve ilişkilerde totaliter olanla bağlantısı tartışabileceğimiz bir konu.

⁸ J. Lacan, *Le stade du miroir comme formateur de la fonction du jeu* (1949), *Écrits I*, Paris, Le Seuil, 1999.

konumlanmasını sağlar. Böylelikle, öznellikte değişmez olarak kalan aynada sabitlenen bir imge değil, sembolik adlandırmaların getirdiği ayrımlar sayesinde nesnenin daimî kaybını işaretleyen dilsel öğelerdir. Ancak bu sayede imgeler de sembolik sabiteleri yani koordinatları olan ve öznenin dengesini temsil eden bir boşlukta yer değiştirebilirler.

Vereceğim bir diğer örnek, ötekinin bir benzer olarak konumlanamadığı yaygın güncel söylemimizdeki zorlukları ilgilendiriyor. Bu aynı zamanda, yukarıda da bahsettiğim üzere “dijital çağın çatlaklarının”⁹ bir psikanalistin her günkü çalışmasındaki etkilerine dair de bir fikir veriyor. Söz konusu olan tanıştığı genç kızları sadece dijital ortamdan seçen 16 yaşında bir ergen. Risk davranışları ve çoklu bağımlılıkları mevcut. Ebeveynleri durumun ciddiyetine ancak gizlice çekilen videolarının tatmin nesnesi mantığında yaklaştığı genç kızlar tarafından bir tehdit unsuru olarak kullanılmasıyla öğreniyor. Zira, okulda tam bir adaptasyon gösterebilen neredeyse örnek sayılabilecek bir öğrenci. Ben ve başkası, sanal ve gerçeklik, kamusal ve özel alan gibi sınırların aktarımıyla ilgili sorumlulukları bu ebeveyn çiftine sorulduğunda, alınan cevap reklamdaki çocuğun başvurduğu anonim, öznelleşmemiş, pür sembolik tam bir Ötekiyle bir o kadar uyumlu: “bilmem, buna hakkımız var mı? biz demokratik bir aileyiz.” Bu tür bir söylemde söz konusu olan ister çiftleri, arkadaşlıkları ya da toplumsal kurumları ilgilendirsın, tek bir yerde yoğunlaşan, bu sebeple de birbirinden koparak parçalanan aynaların oluşturduğu ve kaybın ekarte edildiği bir grup ideali değil midir?

İlginçtir ki psikanalizin bir anlatı biçimi olarak antik Yunan tragedyalarından esinlenmesi tam da günümüzde elenen bu iki koşulla ilişkilidir. İlki, bir çocuğun dile girişle birlikte kendi düşlemini, bireysel mitini oluşturabilmesi, yönelebildiği ve sembolik bir işlevden itibaren ona konuşan bir Öteki sayesinde mümkündür. Bir diğeri de bu düşlem her ne kadar söyleme özgü yapısal bir bilinmeze verilen öznel bir yanıt olsa da geleceği bilmenin insan varlığı için imkânsız kalışıdır. Öznenin kendi bireysel miti olan bilinçdışı düşleminin, tragedyalardaki kırılma anlarındaki gibi koronun temsil ettiği kolektif mitle, yani kaybın yapısal gerçeğiyle birleşmek zorunda kaldığı bu koşullar, kurgu ve gerçek arasında imkansızca dair aşılamaz bir sınırın yeniden hatırlandığı mantıki zamanlardır. Gelecek de böylelikle -öznenin bilinçli söyleminden kaçan bir hakikatle olan bağlantısında- bir zaman kipi olarak yalnızca bir hipotez biçiminde kurulabilir.

O halde bir öznenin sözün işlevine yerleşmesi ve bir diğerrinin temsiliyle olan bağlantısında demokratik olanın kazanımıyla ilgili sorumuza geri dönersek, bir çocuğun

⁹ Ali Apaydın, “Dijital Çatlaklar”, 2 Ekim 2025 tarihli Cumhuriyet gazetesi köşe yazısı.

hayatında bu yere ancak dilsel bir grameri öznel anlatısında canlandıran ve cismanileştiren bölünmüş bir Ötekiyle giriş yaptığını söyleyebiliriz. Zira öznenin yaşamında bir idealden farklı olarak başkalığın yani heterojen olanın yerini hazırlayan şey, sözcüklerin birbiriyle tutarlı olma kaygısının gözetildiği bir söylemle karşılaşabilmesine bağlıdır. Aslında özne dile girişinden itibaren sembolik bir kaybı deneyimler; bu kolektif dilde eklemlenemez, ifade edilemez olan öğelerin/harflerin kaybına dairdir. Bu harflerin öznenin yaşamında bir kenar çizgisi olarak işlev görebilmesi ise metafor sayesinde. Metafor, neyse o olanın aşıkâr doğal gerçekliğini ve akış deneyimini kırılmaya uğratan ve sözcüklerdeki hakikat değerini yaratan sembolik bir yer değiştirme işleminin adıdır. Doğal bir akışın lineer çizgisinde büküm yaratan bir müdahalenin olması, öznenin hem doğrusal hem de iyi-kötü, ideal-atık, tanıdık-düşman, aynı-yabancı gibi kategorik bir ikilikten çıkması anlamına gelir. Bu müdahale, biraz önce de ifade ettiğimiz gibi öznenin kendisiyle, çevresiyle, nesnelerle ve diğerleriyle tam bir uyum içinde olamadığını belirten bir kayıp yasası uyarınca başkalığın yerini hazırlar.

Dolayısıyla da bu, heterojen olanla ilişkili olarak Bir'in yeridir, yani erişilemez kalanla sınır ilişkisinde yapı taşı olarak sabitlenen Bir'in yeri. Bu yerin oluşabilmesi, dilsel yapılanıştaki merkezi bir boşluğun, öznellikte bir namevcut olarak temsil edildiği anlamına gelir. Tam da bu sebeple, bilinçdışı öznesi Lacan'ın tanımıyla merkezi olmayan, baş aşağı çevrilmiş bir öznedir [le sujet acéphale]¹⁰. Ve bunun toplumsal bağdaki yankısı da otorite konumundakilerin yerlerinin meşruiyetini ancak sembolik bir eksiklikten aldıklarıdır ve bunun da en asli göstergesi, sembolik işlevlerinde namevcutun temsilini işletebilmeleridir. Diğer türlü, verdiğimiz örnekte olduğu gibi, ötekinin özne tarafından sözcük-nesne denkliğinin bir uzantısı olarak tam olarak istendiği, belirli etiketler ve kodlar gereğince bu ideale uymadığı takdirde atıldığı bir hakimiyet ilişkisini var eder¹¹. Bunun toplumsal düzlemdeki yansıması ise totaliter bir Bir'in hakimiyet yasasıdır.

Dijital çağın, liberal popülist bir demokrasiye erişim söylemiyle öznelere muaf tuttuğu ve sanal gerçeklik nesnelere indirgediği etik sorumluluk tam da bu can alıcı noktayı ilgilendirmiyor mu? Bu etik sorumluluk, öznenin kendi anlam dünyasındaki kurgusal erişiminin, sanılarının, bilgisinin dışında kalan bir başkalığın yerini temsil edebilme uğraşının bitimsiz oluşu gerçeğinden gelmiyor mu?

¹⁰ J. Lacan, (1964) *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Paris, Le Seuil, 1973.

¹¹ Günümüzdeki *hisler hegemonyası* bu kodlardan biri. Ne hissettiğimizle ilgili geri bildirimler vermenin neredeyse başlı başına fetişleşmiş bir statüsü var.

